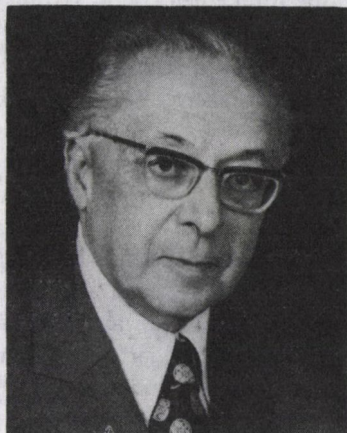

ZSIGMOND LÁSZLÓ AKADÉMIAI RENDES TAG SZÉKFOGLALÓJA

Zsigmond László, az MTA rendes tagja 1980. március 13-án tartotta meg székfoglaló előadását. A nyilvános osztályülést Mócsy András levelező tag, az MTA II. Osztályának helyettes elnöke nyitotta meg, és az előadás elhangzása után átnyújtotta az akadémiai tagságot jelképező diplomát, majd avatóbeszédet mondott.

A POZITIVIZMUS TÖRTÉNETFILOZÓFIÁJÁRÓL Szociológia és történettudomány

ZSIGMOND LÁSZLÓ

A történetiség a pozitivizmus alapelemeként jelentkezett, jellemző vonása maradt első szakaszában: a fizikai vagy objektív szakaszban.¹ A pozitivista történetiség politikai ihletésű, indítékai között első helyen állott a társadalmi haladásba való hit helyreállítása az értelem, az elmélet, a tudomány és a tudományosságra épülő filozófia alapján. A XVIII. századra jellemző optimizmus — maga a szó a kor terméke² — a XIX. század elejére megrendült, hiszékenységnek, naivitásnak, sőt balgaságnak tűnt. A ragyogó jövő, amelyet a XVIII. század végén Condorcet ecsetelt *Kísérletek az emberi értelem haladásának vázolására* című művében, kiábrándító jelenné vált a XIX. század elejére. A pozitivista történetfilozófia Condorcet-et a nagy elődök közé sorolta, aki elsőként vállalkozott az emberi szellem történetének bemutatására,³ de „az emberbaráti szenvedély, amely hatalmába kerítette, elkápráztatta szemét. Nem történelem az, amelyet nekünk vázol; inkább

¹ ZSIGMOND László: Sain-Simon. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből. Budapest 1977. 189–191., 234–245. — ZSIGMOND László: A comte-i pozitivizmus színélváltózása. Századok. 113. évf. 1979. 1. szám. 3–39.

² TOUCHARD, J.: Histoire des idées politiques. II. Paris 1959. 390.

³ Auguste Comte. A pozitív szellem. Két értekezés. Fordította, az utószót és jegyzeteket írta: BERÉNYI Gábor. Budapest 1979. 131–132. (A továbbiakban: COMTE: Értekezések.)

regény, amit megrajzol; nem úgy látta a dolgokat, amilyenek, hanem amilyennek akarta volna, hogy legyenek”.⁴ Jogosult volt a jövővel való foglalkozás és nem volt hiú ábránd az optimizmus, egy töről fakadtak: az ember természetéből. Az ember a környezetében elfoglalt helyzeténél fogva kezdettől arra kényszerült, hogy javítson sorsán, jóra vagy éppenséggel legjobbra vagy latin kifejezéssel: optimizmusra törekedjen. Nem a törekvéssel volt baj, hanem az optimizmus fogalmának teológiai és metafizikai értelmezésével. Mindkettőt a történetiség hiánya jellemezte, más megfontolások alapján ugyan, de abszolútnak minősítették a társadalom szervezetét. A társadalom szervezete pedig csak annyira lehet tökéletes, „amennyire ezt minden egyes korszakban a civilizáció állapota lehetővé teszi. . .”⁵ A társadalomnak mindenkor meg kell felelnie a civilizáció állapotának, a kettő közötti harmónia a rend feltétele, a harmónia megbomlásával jelentkeznek a válság tünetei, a bajok leküzdhetők organikusan, vagyis békés úton, ha kellő elmélet és gyakorlat hiányában azonban erre nem nyílik mód, akkor szükségszerűen kritikai, vagyis forradalmi mozgalmak egyengetik az esedékes átalakulás útját. Ebből a szempontból kell tekinteni a XVI–XVIII. század forradalmait is, amelyeknek betetőzése a francia forradalom. A forradalmak jogosultak voltak, de végzetes következményekkel járt, hogy nem ismerték fel a forradalmi folyamat tartalmát, a kortársak felkészületlenül kerültek szembe az új valósággal, mint jelenükkel.

* * *

A baj egyik forrása abban keresendő, hogy hagyományos, illetve hétköznapi időrenddel nem érthető meg a jelen, mert „a történelmi korszakok időrendi sora nem azonos filozófiai sorrendjükkel. Ahelyett, hogy azt mondanánk: múlt, jelen, jövő, azt kellene mondanunk: múlt, jövő, jelen. Valójában csak azután fordulhatunk haszonnal a jelen felé, hogy az igaz valójában ragadjuk meg, miután a múlt révén megértettük a jövőt, mert a jelen csupán egy pont a kettő között”.⁶ Leibniz tételéről, illetve alkalmazásáról volt szó,⁷ valamint annak a szintén leibniz-i mondásnak az értelmezéséről, hogy „*a jelen a jövőtől terhes*”.⁸ A jövő csiráit a múltban kell keresni – a sejtés ismételten felismerhető a XVI–XVIII. század gondolkodóinál,⁹ de mint történelemfilozófia a XIX. században

⁴ ZSIGMOND: Saint-Simon. 58. – SAINT-SIMON, Claude-Henri de: Oeuvres. I–VI. Paris 1966. (A továbbiakban: SAINT-SIMON: Oeuvres, a sorozat kötetszámának illetve – az I–V. köteteknél, amikor is belső kötetbeosztással kell számolni – a sorozatszám és a belső kötet együttes megjelölésével.) – SAINT-SIMON: Oeuvres. VI. 147.

⁵ COMTE: Értekezések. 147.

⁶ Uo. 110–111. – ZSIGMOND: Saint-Simon. 100–101. – SAINT-SIMON, Claude-Henri de: Válogatott írásai. Fordította: JUSTUS Pál. Budapest 1963. 205–206. (A továbbiakban: SAINT-SIMON: Írásai.)

⁷ COMTE, A.: *Système de politique positive ou Traité de sociologie instituant la Religion de l'HUMANITÉ*. II. Paris 1852. 364. (A továbbiakban: COMTE: *Politique positive* II.)

⁸ COMTE, A.: *Cours de philosophie positive*. IV. Paris 1869. 263. (A továbbiakban: COMTE: *Philosophie positive* IV.)

⁹ HAZARD, P.: *Die Krise des europäischen Geistes. Mit einer Einführung von C. SCHMIDT*. Hamburg 1939. 505–506.

jelentkezik – többek között és nem utolsósorban – a pozitívizmussal. A pozitívizmus kiterjesztette a történetiséget a társadalom jelenségeire, abból a szempontból kívánta vizsgálni a politikai rendszereket és intézményeket, mint amelyeknek „jó működése két feltételtől függ, és pedig először: legyen hasznos a *társadalomra*, vagyis biztosítson kézzelfogható előnyöket, és másodsor: álljon összhangban a társadalom adott állapotával, feleljen meg a fennálló eszméknek és tényeknek; fokozatos előkészítés után, egyszóval a *maga* helyén és idejében bukkanjon fel. E második feltételt sokkal kevésbé ismerik, mint az elsőt, holott ez szintűgy nélkülözhetetlen. Csak az utóbbi feltétel révén válnak az intézmények elfogadhatóvá, mert mindig csak az a lehetséges, vagy legalábbis tartósan lehetséges, ami sem alatta nem marad, sem felette nem áll a *társadalom* adott állapotának, ami tehát nem érkezik alkalmatlan időben. Éppen ebben a körülményben keresendő a *történelmi vizsgálat* legfőbb haszna, mert csupán a *múlt* filozófiai elemzése útján juthatunk el a *jelen* igazi alkotóelemeinek pontos ismeretéhez.”¹⁰

* * *

A kor gondolkodói elmulasztották a történelmi vizsgálatot, ezért következett be oly helyzet, hogy az uralkodók nem voltak tisztában a tényekkel és a népek az elvekkel.¹¹ A XVIII. század nem jelentette az utolsó szót az emberiség gondolkodásának történetében, gyökeres különbség van a XIX. század és az előző század között, mert amíg a „tizen-nyolcadik század bölcsellete kritikai és forradalmi jellegű volt, a tizenkilencedik századé felfedező és szervező lesz”.¹² A kritikai és forradalmi szakasznak eszközei: „a fegyverek nem alakíthatók át az építés eszközeivé”.¹³ Helyes történelmi módszerrel lehetővé vált volna, hogy felismerjék, mikor és miként kezdtek jelentkezni az előbbieket mellett az utóbbiak és váltak uralkodó erővé. „Ha a történészek jobban elemezték és sokkal inkább elmélyítették volna a középkor vizsgálatát, akkor nem beszéltek volna egyedül annak látható részéről; konstatálhatták volna mindazon nagy események fokozatos készülődését, amelyek később kibontakoztak, és a XVI. század, valamint a következő századok robbanásait nem tűntethették volna fel váratlanoknak és előre nem láthatóknak . . .”¹⁴ Az elmaradás nem indokolható tényanyag hiányával, bőségesen rendelkezésre áll, de sajnálatos módon „a történelem reformja még csak az anyag kiválasztására terjedt ki, és nem annak módjára, hogy egészében tekintsék”.¹⁵ Egészében és összefüggésében, mert különben a legjobb történelmi művek is „lényegében csupán *krónika* jellegűek”¹⁶ maradnak. Szükség van krónikákra, „ugyanannyira biztos azonban, hogy krónikák

¹⁰ SAINT-SIMON: írásai. 279.

¹¹ COMTE: Értekezések. 7–24.

¹² ZSIGMOND: Saint-Simon. 80. – SAINT-SIMON: írásai. 80.

¹³ COMTE: Értekezések. 22.

¹⁴ ZSIGMOND: Saint-Simon. 166. – SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 89.

¹⁵ ZSIGMOND: Saint-Simon. 166. – SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 72.

¹⁶ COMTE: Értekezések. 181.

éppúgy nem tartoznak a történettudományba, ahogy a meteorológiai megfigyelések gyűjteménye sem fizika”.¹⁷

Nem a tények és a megfigyelések lebecsüléséről volt szó, nem volt szó értékeléstől és állásfoglalástól való tartózkodásról sem, amikor a pozitivista történetfilozófia azt vallotta, hogy minden tudományt egyforma szigorral kell eltiltani attól, „hogy csodálják vagy kárhóztassák a jelenségeket; minden erre irányuló kísérlet ugyanis elkerülhetetlenül akadályozza a pártatlan vizsgálódást, sőt meg is változtatja annak irányát. A csillagászok, a vegyészek és a fiziológusok nem csodálják, és nem is kárhóztatják az általuk vizsgált jelenségeket. . .”¹⁸ Káros következményei a történettudományban abban mutatkoztak meg, hogy a teológiai és feudális rendszert a civilizáció fejlődése fő akadályának minősítették, az általános haladás élén járó osztályokat évszázadokon át úgy ábrázolták, „mint amelyek állandóan összeesküdtek az emberi nem ellen. . .”¹⁹ Ha az emberiség történetének minden korábbi állapota csak visszalépést jelentett volna a XVIII. századhoz képest, márpedig Condorcet éppen ezt igyekezett bizonyítani, akkor óhatatlanul olyan helyzetnek kellene előállnia, hogy „a civilizáció előrehaladó fejlődése ok nélküli okozattá válna”.²⁰

* * *

A pozitívizmust – pejoratív értelemben – igen gyakran objektívizmussal illetik. A pozitivista történetfilozófia kezdettől fogva pártos volt és olyan pártosságra törekedett, amely – a történelemhez való csatlakozással – mentes maradhat azon egyoldalúságtól, ami hol az uralkodók, hol a nép szerepének eltúlzásában jelentkezett.²¹ Azt szokták mondani, hogy „a történelem a népek és a királyok breviáriuma”,²² de felmerül a kérdés: miért követtek el nemcsak a királyok, hanem a népek is annyi hibát. Azért, mert „a történelem tudományos tekintetben ugyanis még mindig gyermekcipőben jár. Ismereteinknek e fontos ága egyelőre nem több, mint helyesen vagy kevésbé helyesen feljegyzett tények halmaza. E tényeket nem fogja össze semminemű elmélet, s nem a következők sorrendjében kapcsolódnak egymáshoz; világos tehát, hogy a történelem nem lehet kielégítő vezérfonal sem a királyok, sem alattvalóik számára; sem ezeknek, sem amazoknak nem ad módot rá, hogy abból, *ami történt*, következtessenek arra, *ami történni fog*.”²³

Ami történt és ami történni fog, az nemcsak az embert és az emberiséget érintette és fogja érinteni, hanem a szervesen és szerves világot, amelyben élt és élni fog, sőt magát

¹⁷ Uo. 182.

¹⁸ Uo. 142.

¹⁹ Uo. 143.

²⁰ Uo. 144.

²¹ ZSIGMOND: Saint-Simon, 53–54.

²² Uo. 165. – SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 69.

²³ ZSIGMOND: Saint-Simon. 100. – SAINT-SIMON: Írásai. 180–181.

a bolygót is, amelynek szintén van története és csak bizonyos történeti feltételek mellett válhatott emberi tevékenység színhelyéül.²⁴ Ami történt és ami történni fog az a civilizációnak története, azé a civilizációé, amely „egyrészt az emberi szellem fejlődését, másrészt az ember természetére gyakorolt hatásának fejlődését foglalja magában”.²⁵ A civilizáció eszméje három elemet tartalmaz: „a tudományokat, a művészeteket és az ipart: az utóbbit lehető legtágabb értelemben”.²⁶ A három elem a három fő emberi képességnek: a tudományos, a művészeti és ipari kapacitásnak formájában jelentkezik, kibontakozásuk „az emberi nem ösztönös tökéletesedési hajlamából ered”.²⁷ Az egyéni képességek azonban nem tudtak volna érvényesülni, ha az ember és a környezete közé nem iktatódott volna be a társadalom, hogy megsokszorozza „az ember állandó törekvését. . . , hogy hasson a természetre, azt saját hasznára változtassa . . . a társadalmi rendnek az a végső célja, hogy kollektív formában fejlessze ki, szabályozza és összpontosítsa ezt a természetes hajlamot, a lehető leghatékonyabbá téve oly módon a cselekvést”.²⁸ Az emberiség története bővelkedik tudományos és ipari teljesítményekben, de nem tekinthetők véletlen művének vagy egyes emberek zsenialitásának, mert „az emberi tudás története a lehető legvilágosabban bizonyítja, . . . : minden tudományos és művészi munkálkodásunk olyan módon kapcsolódott össze akár egyetlen nemzedéken belül, akár egyes nemzedékek között, hogy az egyik nemzedék felfedezései előkészítik a következő nemzedék felfedezéseit, ahogy viszont ennek eredményeit egy korábbi generáció készítette elő”.²⁹

* * *

A feladat kézenfekvő: fel kell ismerni „azt a fejlődésvonalat, melyet az emberiség követett, s azokat a közbülső állomásokat, amelyeken át kellett haladnia, mielőtt végérvényes állapotát elérte”.³⁰ Törvényszerű folyamatról van szó, amelynek egyes szintjeit nem lehet átugorni, a civilizációnak legfeljebb sebessége módosulhat és csakis „ebben az egyetlen értelemben adatott meg az embernek, hogy hasson saját civilizációjának fejlődésére”.³¹ Téves tehát minden olyan magyarázat, amely a történeti változásokban ördögi fondorlatot vagy éppenséggel összeesküvést vél felfedezni abból kiindulva, „hogy az új rendszerek egymást követő szervezését a tudósok, művészek és kézművesek irányították, és pedig előre megfontolt elképzelés szerint, amelyet a XI. századtól kezdve változatlanul követtek”.³² Megállapítható, hogy „a civilizáció tökéletesedése egyetlen időszakban sem engedelmeskedett oly előkészített menetnek, amelyet zseniális ember gondolt ki előre, a

²⁴ ZSIGMOND: Saint-Simon. 101. – SAINT-SIMON: Írásai. 207–212.

²⁵ COMTE: Értekezések. 83.

²⁶ Uo. 83.

²⁷ Uo. 96.

²⁸ Uo. 70.

²⁹ Uo. 93.

³⁰ Uo. 70.

³¹ Uo. 96.

³² ZSIGMOND: Saint-Simon. 167. – SAINT-SIMON: Oeuvres II/IV. 118.

tömeg pedig magáévá tett. Ez már a dolgok természeténél fogva is lehetetlen, mert az emberi szellem legfelső törvénye sodor, ural mindent; . . . Mindaz, amit tehetünk az, hogy ennek a törvénynek (igazi Gondviselésünknek) az ok ismeretében engedelmessékedünk, megértvén az utat, amelyet nekünk előír, ahelyett, hogy azon vakon sodródjunk”.³³ Egyedül ilyen alapon lehet tisztázni a társadalom fogalmát is, mert „bármely társadalmi rendszernek akár maroknyi ember, akár több millió számára jön létre, az a végső rendeltetése, hogy minden egyes erőt a tevékenység általános célja felé irányítson. *Társadalomról* csak ott beszélhetünk, ahol valamilyen általános és összetett cselekvés megy végbe. Minden egyéb esetben csak bizonyos számú ember gyűl össze ugyanazon a földdarabon. Ez különbözteti meg az emberi társadalmat a csoportban élő egyéb állatok társadalmaitól”.³⁴

* * *

A társadalom jellegét célja határozza meg és ugyanúgy, mint az egyénnek, két célja lehet: „az egyik az erőszakos hatás az emberi nem többi részére, vagy a hódítás, a másik a természetre való hatás, hogy azt az ember előnyére változtassák meg, vagyis a termelés”.³⁵ A termelés számára a kormányzatnak kedvező feltételeket kell teremtenie, a modern közgazdászok már kimutatták, hogy „olyan kormány, amely anyagilag tönkreteszi a *népeket*, és semmilyen tekintetben nem hasznos számukra, hogy az ilyen *kormányzat* érdekeinek és nézeteinek megfelelően összeállított *költségvetés* teljes képtelenség; hogy a *nemzet költségvetését az ipari vállalkozás céljából alakult társasághoz* hasonlóan kell összeállítani; hogy minden *nemzetnek* szükségképpen az alábbi két cél egyikének megfelelően kell szervezkednie; vagy *rabolni*, vagy *termelni*, azaz *öltöni* vagy *katonai*, vagy *ipari* jellegű, s ha egyik irányzat mellett sem kötelezi el magát egyértelműen, akkor szükségképpen *korcs társulássá* válik”.³⁶ Korcsnak tekinthető Franciaországban és Nyugat-Európa fő országaiban kialakult helyzet, mert rejtve maradt a XVI–XVII. század forradalmainak belső tartalma: szabadabbá tenni az utat olyan társadalom számára, amely „az iparon nyugszik”.³⁷

Minden az iparon nyugszik – a fogalmat a lehető legtágabb értelemben,³⁸ vagyis az embernek a természetre gyakorolt hatásaként fogva fel. Az iparral, vagyis az embernek a természetre gyakorolt hatásával állandóan „módosulnak a sajátos társadalmi viszonyok”,³⁹ változnak a szolgátság különböző formái, hogy végül is az ipari társadalommal eltűnjön utolsó változata is.⁴⁰ Az ipar fogalma a XX. században szűkebbé vált, a

³³ ZSIGMOND: Saint-Simon. 168. – SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 118–119.

³⁴ COMTE: Értekezések. 39–40.

³⁵ Uo. 40.

³⁶ ZSIGMOND: Saint-Simon. 137. – SAINT-SIMON: Írásai. 288.

³⁷ ZSIGMOND: Saint-Simon. 129. – SAINT-SIMON: Oeuvres. I/II. 13.

³⁸ COMTE: Értekezések. 83.

³⁹ Uo. 138.

⁴⁰ Uo. 138–139.

termelésnek, a gazdaságnak egyik ágára korlátozódott az emberi tevékenység más ágainak rovására. A fogalom értelemváltozása komoly gondot jelent a francia *industrie*, vagyis ipar szóból származó *industriel* kifejezés tényleges értelme visszaadásának. Saint-Simon *Catéchisme des industriels* című munkájának magyar fordítása – Justus Pál lelkiismeretes és szép fordításában – így hangzik: *Az iparosok kiskatéja*.⁴¹ Nem a fordítón múlt, hogy az iparos szó zavart keltő; bizonyos politikai és gazdasági fogalmak tisztázásában komoly feladat vár a történészekre és a nyelvészekre. Érthetetlen például, miért és miként vesztette el eredeti értelmét a munkaerő kifejezés, miért és miként válhatott a kapitalizmus legkegyetlenebb időszakára jellemző fogalom napjaink egyik leggyakoribb kifejezésévé. Marx *A tőke* első kötetében részletesen foglalkozik azokkal a tényezőkkel, amelyeknek következményeképpen az ember – elembertelenítve – pusztán munkaerővé vált és felháborodottan bírálja azokat a közgazdászokat, akik az embert munkaerővé degradálva az emberi erőt gőzerőre, sőt lóerőre redukálták, bár – jegyzi meg Marx – „a manufaktúra időszakából ránk maradt valamennyi mozdítóerő közül a lóerő volt a legrosszabb, részint, mert a lónak saját feje van, részint, mert költséges és gyárakban csak korlátozott mértékben alkalmazható. Mégis, a lovat a nagyipar gyermekkorában gyakran alkalmazták, amit . . . a mechanikai erőnek lóerőben való, máig fennmaradt kifejezése is tanúsít.”⁴²

Mit sem változtat a dolgon, ha a szóhasználatot azzal indokolják, hogy csak kategóriáról van szó, de az embernek kategóriává válásával kapcsolatban talán érdemes idézni Marxnak *A filozófia nyomora* című munkájából a következő sorokat: „Az angol az embereket kalapokká változtatja, a német viszont a kalapokat eszmékké. Az angol – Ricardo, a gazdag bankár és kitűnő közgazdász, a német – Hegel, a filozófia egyszerű tanára a berlini egyetemen.”⁴³ A pozitívizmus nem tekintette az embereket sem kalapoknak, sem eszméknek, és innen nagy hatása a fiatal Marxra és Engelsre.⁴⁴ Ha a XX. század vége felé közeledve és a XXI. századnak mintegy a küszöbén még oly sok tekintetben a XIX. században élünk és gondolkodunk, akkor legyünk hűek legalább azokhoz a fogalmakhoz, amelyek megérdemlik. Közéjük tartozik az ipar fogalma, s eredeti értelmének helyreállításához érdemes tanúként megidézni – időrendben visszafelé haladva – Marxot, Engelst, Széchenyit, Saint-Simont, a saint-simonistákat és Comte-ot. A negyvenes évek derekán jelent meg Marxnak és Engelsnek *A német ideológia* című könyve, amelyben azt róják fel Feuerbachnak, hogy „nem látja, hogy az őt körülvevő érzéki világ nem közvetlenül öröktől fogva adott, önmagával mindig egyenlő dolog, hanem az iparkodás (Industrie) és a társadalmi állapot terméke, mégpedig abban az értelemben, hogy történelmi termék, számtalan nemzedék tevékenységének eredménye, amelyek közül mindegyik az előtte járónak a vállán állott, annak iparát és érintkezését

⁴¹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 223–231. – SAINT-SIMON: Írásai. 349–387.

⁴² MARX, K.: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. I. Budapest 1973. 350–351. – Vö.: Uo. 159., 187., 216–283.

⁴³ MARX, K.: A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak »A nyomorúság filozófiája«-jára. MARX–ENGELS MŰVEI. IV. Budapest 1959. 120.

⁴⁴ ZSIGMOND: A comte-i pozitívizmus színélváltóása. 28–29.

továbbfejlesztette, társadalmi rendjét a változott körülmények szerint módosította”.⁴⁵ A német *Industrie* szó a latin *industria* szóból származik, egyik értelme szintén az iparkodás, így értelmezi gróf Széchenyi István is az 1830-ban közzétett *Hitel* című munkájában, sőt tágabb értelemben is, mint: serénység, szorgos munka, „gondolkodva gazdálkodni”, „egy cél elérésére összesedett erő”.⁴⁶ Littré klasszikusnak tekinthető értelmező szótárában az *industrie* nemcsak iparkodást, serénységet, szorgalmat jelent, hanem kezdeményezésre, vállalkozásra való képességet és készséget.⁴⁷ Littré Comte-nak volt egykori híve, mestere pedig tanítványa Saint-Simonnak, akinek az *industriel* kifejezést tulajdonítják. Az *industrie* főnévből képzett *industrieux* és *industriel* melléknevek jelzőként járultak az *homme* vagyis az ember szóhoz, az *homme industrieux* és az *homme industriel* összetételben az ipari társadalomnak megfelelő embertípus jelölésére szolgáltak. Amíg az *homme industrieux* – tágabb értelemben – inkább dolgos, szorgos, iparkodó embert jelölt, addig az *homme industriel*, illetve a későbbiekben az *industriel* szót önállóan és főnévként használva az ipar emberét, az ipari kapacitást vagyis a három kapacitás egyikét jelentette.⁴⁸

* * *

A civilizáció három eleme: a tudomány, a művészet, az ipar az emberiség fejlődésének, vagyis a történelemnek fő tényezői,⁴⁹ a tudósok, a művészek, az ipar emberei a társadalom alakításának történetileg meghatározott és vezetésre hivatott erői. Az ipartól függ a társadalom anyagi helyzete, de az ipar mindenkori színvonala attól függött, hogy a gazdaságnak, a gyakorlatnak emberei számára magától értetődőnek tűnt, „elemi igazságként fogadták el, hogy bármely gyárüzem irányítása, az út- és hídépítés, a hajókormányzás stb. szükségképpen előzetes ismereteken nyugszik; . . .”⁵⁰ Előnyösnek, hasznosnak, sőt nélkülözhetetlennek bizonyult minden szempontból a munkamegosztás, amely az elmélet és a gyakorlat között az idők folyamán kialakult.⁵¹ Nem nélkülözhető akkor sem, amikor napirendre került a társadalom újjászervezése, és pedig oly módon, hogy „a politikát a megfigyelésen alapuló tudományok szintjére emeljék”.⁵² Ha a politika tudománnyá válik, úgy tudományként kell kezelni és ez viszont meghaladja a társadalom

⁴⁵ MARX, K.–ENGELS, F.: A német ideológia. MARX–ENGELS MŰVEI. III. Budapest 1960. 26–27.

⁴⁶ ZSIGMOND: Saint-Simon. 130. – SZÉCHENYI István: *Hitel*. Gróf Széchenyi István munkái. II. sorozat. I. kötet. Sajtó alá rendezte: SZILY Kálmán. Budapest 1904. 108., 127., 132–133. 157., 329.

⁴⁷ Dictionnaire Littré en 10/18 présenté par Francis BOUVET et Pierre ANDLER. Paris 1964. 372.

⁴⁸ ZSIGMOND: Saint-Simon. 130.

⁴⁹ COMTE: *Értekezések*. 84.

⁵⁰ Uo. 44.

⁵¹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 99. – SAINT-SIMON: *Írásai*. 195. – COMTE: *Értekezések*. 38–39.

⁵² COMTE: *Értekezések*. 65.

többségének képességét. A politika mint tudomány „csak igen csekély számú emberhez szól, és még tőlük is hosszas szellemi elmélyülést igényel, amíg lelkesen csatlakoznak hozzá”.⁵³ Szükség van a harmadik kapacitásra: a művészekre, a tudományra jellemző megfigyelő erőnek ki kell egészülnie a művészetre jellemző képzelőerővel. A képzelőerő igénybevétele nem jár majd „semmilyen hátrányos következménnyel, nem egy létrehozandó rendszer feltalálását tűzvéni ki célul, hanem annak a rendszernek elfogadtatását, melyet a pozitív politika határozott meg”.⁵⁴ A pozitívizmus szellemében tevékenykedő művészet segítségével érzékelhetővé válik a magasztos cél, amelyhez érzelmi szálak fűzik az embereket, lehetővé téve, hogy megvívassák „saját magukban az erkölcsi forradalmat, mely nélkül nem szilárdulhat meg az új rendszer”.⁵⁵ A tudományos és az ipari forradalom erkölcsi forradalommal egészül ki, olyan helyzetet teremtve, amelyben „részt vesz majd valamennyi pozitív erő: a tudósoké, akik megszabják az új rendszer tervét, a művészeké, akik mindenkivel elfogadtatják e tervet, az ipar vezetőié, akik a közvetlen gyakorlatba ültetik át a rendszert, megteremtve a szükséges gyakorlati intézményeket. Ez a három nagy erő fog majd össze, hogy megteremtsék az új rendszert, majd azután nap, mint nap biztosítsák alkalmazását”.⁵⁶

* * *

A társadalom újjászervezése és irányítása a tudomány, a művészet, az ipar kapacitásaiból álló elitre tartozik, de felmerül a kérdés: mi a társadalom többségének teendője, mi a nép szerepe. A pozitívista történetfilozófia szerint az elit és a többség, a vezetők és vezetettek között nincs merev határvonal, lévén az új és végleges társadalom olyan kooperáció, „amelyhez mindenki képességgel és teljesítéssel járul hozzá”, amelyben „nem létezik más egyenlőtlenség, mint a képességek és teljesítések közötti egyenlőtlenség, amelyek közül az egyik és a másik is szükséges, vagyis elkerülhetetlen, s eltüntetni értelmetlen, nevetséges és végzetes lenne”, amelyben „mindenki képességével és teljesítésével arányos mértékben tesz szert tekintélyre és javakra;” amelyben „az teremti meg az egyenlőségnek azt a legmagasabb mértékét, amely lehetséges és kívánatos”,⁵⁷ amelyben a legteljesebbé válik a társadalmi mobilitás. A társadalom tagjai között új kapcsolatok jönnek létre, mércévé a képességek válnak, illetve a készség azoknak hasznosítására. A bizalom régi formája helyébe a bizalom új változata lép önkéntes és tudatos hit alapján, amelyhez „a társadalom ugyanis a pozitív tudományok megalapozása óta fokozatosan hozzászokott, hogy minden egyes elméleti elgondolás kapcsán alávesse magát a tudósok döntésének”.⁵⁸ Az alávetés általános volt a történelem folyamán a vallások keretében,

⁵³ Uo. 122.

⁵⁴ Uo. 123.

⁵⁵ Uo. 123.

⁵⁶ Uo. 124.

⁵⁷ ZSIGMOND: Saint-Simon. 169–170. – SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 151.

⁵⁸ COMTE: Értekezések. 58.

amelyek egyébként „sohasem lehettek mások, mint materializálódott filozófiai rendszerek . . . Az igazság az, hogy a vallásoknak, mint más intézményeknek, van gyermekkoruk, virágkoruk, hanyatló korszakuk . . .”⁵⁹ A vallásokat a civilizáció állapotának megfelelő gondolatrendszereknek kell tekinteni, osztoznak minden rendszer sorsában, vagyis abban, hogy addig hisznek bennük, amíg szellemi hitelük, gondolati fedezetük van. A hit és a hitel egy töről fakad, így értelmezte az összefüggést gróf Széchenyi István is a *Hitel* című írásában, megállapítván, hogy a közgazdasági értelemben vett „. . . Hitelnél pedig még mélyebben fekszik:

A' HITEL TÁGOSBB ÉRTELEMBEN.

Tudniüllik: 'hinni' és 'hihetni egymásnak' . . .”⁶⁰

* * *

A hit történeti kategória, alapjául szolgáló szellemi hitelnek mindenkor meg kellett felelnie a civilizáció három fő eleme: a tudomány, a művészet, az ipar történetileg adott szintjének. A tudományok rendszerén belül a tudósok között valóságos tudományos hitelrendszer jött létre, példaképpül szolgálhat általános szellemi hitelrendszer számára — egy fontos fenntartással. A tudósoknak egymás iránti hite a tudományok állandó fejlődésével csak ideiglenes lehet, ezzel szemben a népnek a tudósokba vetett hite viszont olyan „ideiglenesség, amely vég nélkül tart, jóllehet mindig ideiglenesnek tekintik”.⁶¹ A társadalom többségét éppen ez az ideiglenesség tette és teszi néppé, ahonnan bárki kiemelkedhet képességeivel és teljesítményeivel, de vissza is kerülhet, sőt vissza is kell kerülnie, ha nem tud lépést tartani a civilizáció három fő elemének szakadatlan fejlődésével.

Organikus kiválasztódásról van és volt szó,⁶² a történelem is tanúsíthatja, hogy a feudalizmus világi és szellemi rendjének virágkorában „a teljessé kifejtett világi hatalom mellett pozitív világi kapacitás, vagyis ipari kapacitás születik; pozitív szellemi kapacitás emelkedik ki a szellemi hatalom mögött akkor, amikor az teljesen aktivitásának kifejlesztéséhez kezdett”.⁶³ Nem hatalom emelkedik hatalom mellett, hanem képesség jelentkezik hatalom ellen, és pedig a *capacité industriel* vagyis ipari képesség és a *capacité scientifique* vagyis a tudományos képesség, hogy belső törvényeiknek engedelmessé bontakozzanak ki, jelezvén a fejlődés útját és irányát.⁶⁴ A XIX. századnak vezetésre hivatott erői történetileg jöttek létre, jelentőségüket növeli, hogy feltárták az eljövendő társadalomnak szervezeti formáját is. A civilizáció legfelső fokának megfelelő civilis

⁵⁹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 84. — SAINT-SIMON: Oeuvres. I/L. 115.

⁶⁰ ZSIGMOND: Saint-Simon. 94. — SZÉCHENYI István: *Hitel*. Gróf Széchenyi István munkái. II. sorozat. I. kötet. 138.

⁶¹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 171. — SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 157.

⁶² COMTE: *Értekezések*. 57.

⁶³ ZSIGMOND: Saint-Simon. 167. — SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 85.

⁶⁴ COMTE: *Értekezések*. 86–87.

rendszer első formáinak tekinthetők a XII. században jelentkező községi önkormányzatok, a község, a kommunák,^{6 5} amelyek spontánul feltárták az ipar eredeti értelmének, vagyis az embernek a természetre gyakorolt hatásának megfelelő társadalmi és egyben politikai rendszert. A kommunális rendszer egyet jelentett azzal a felismeréssel, hogy kisebbségnek többség feletti uralma a civilizációnak fejlett állapotával időszertlenné vált és „egyetlen hasznos emberi tevékenység van csupán, az, amellyel az ember a dolgokra hat”.^{6 6} Ez a tendencia akart érvényesülni évszázadok folyamán Európa egyes országaiban, így főleg Angliában és Franciaországban.^{6 7} Az angol forradalommal Európa nagy forradalma be is fejeződhetett volna, „s a békés *ipari rendszer* ebben a pillanatban már létre is jött volna, ha egyfelől az *angol községeket* kizárólag az *ipari osztály* tagjai képviselték volna, s másfelől az *angol ipar* tudatában lett volna annak a körülménynek, hogy a dolgok természetes rendje folytán szorosabb kapcsolatok fűzik a többi ország iparosaihoz, semmint a katonai vagy hűbéri osztályba tartozó *angolokhoz* . . . A dolgok természetes rendje és a civilizáció fejlődése úgy hozta magával, hogy a francia iparra maradt a nagy európai forradalom befejezésének dicsősége . . .”^{6 8} A francia forradalom eleget is tett küldetésének és jelentőségét csak növelte, hogy világossá vált: nem a katolicizmus és a protestantizmus, nem az univerzalizmus és a partikularizmus közötti évszázados küzdelemről volt szó, a nemzeti mozgalmak valamint a nemzeti államok nem voltak valamiféle ördögi összeesküvés machinációi. A francia forradalom feltárta a forradalmi folyamat belső tartalmát, amikor „igazi természetére vezette vissza, és pedig a polgári szabadságnak és az iparnak érdekeire, valójában ebből lett Európa politikai rendszere”.^{6 9}

* * *

A francia forradalom által meghirdetett általános eszméknek nem volt köze a valósághoz. „A franciák azért nyilatkoztatták ki az emberi jogokat, mert az emberek gondolkozása réges-rég elszokott már a polgári jogoktól; nem követelhetek vissza olyan értékeket, amelyeket nem ismertek, ezért hát egy képzeletbeli érték elérésére irányuló ködös és határozatlan vágyaiknak engedtek; politikailag tudatlanok lévén, a természethez fellebbeztek; s mivel fellobbanó vágyaiknak nem voltak határaik, természetesen nem lehetett azt várni tőlük, hogy ők maguk szabjanak határt önmaguknak. Ha hirtelen eltörlik a szántóföldek mezsgyéit, nincs többé tulajdon; mindenki magának akar elfoglalni valamit.”^{7 0} A XVI–XVIII. század forradalmainak célja nem a tulajdon felszámolása volt és nem is lehetett volna, mert a tulajdon az ember természetével függ össze, márpedig „az ember természetadta jellemét módosítani lehet, de teljesen átalakítani, természetéből

^{6 5} ZSIGMOND: Saint-Simon. 133. – SAINT-SIMON: Oeuvres. I/II. 38–39.

^{6 6} ZSIGMOND: Saint-Simon. 163. – SAINT-SIMON: Írásai. 310.

^{6 7} ZSIGMOND: Saint-Simon. 163. – SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 181.

^{6 8} ZSIGMOND: Saint-Simon. 134. – SAINT-SIMON: Írásai. 283.

^{6 9} ZSIGMOND: Saint-Simon. 134. – SAINT-SIMON: Oeuvres. I/II. 65.

^{7 0} ZSIGMOND: Saint-Simon. 68. – SAINT-SIMON: Írásai. 236–237.

kifogatni nem”.⁷¹ Hosszú ideig tartott, amíg kezdték sejteni a forradalmak igazi értelmét, igen tanulságos ebből a szempontból Anglia története, mert „az angol nép több, mint *másfél* évszázada fáradozik azon, hogy kivívja és szilárdan biztosítsa a maga számára a szabadságot; az Európa földjét benépesítő valamennyi *régi nemzet* ugyanezt kutatja harminc esztendeje; de egyikük sem gondolt a cél elérésének eszközére: *a tulajdon átalakítására*, —; mert bizony mind a *nemzetekre*, mind az egyes emberekre mélységesen igaz az a megállapítás, hogy legegyszerűbb és legjobb gondolat jut legutoljára eszükbe”.⁷²

A tulajdon átalakításáról volt szó 1789–1794-ben is, de Robespierre és hívei nem értették a forradalom igazi tartalmát és értetlenül állva a fejlemények előtt, nem tellett erejükből többre, mint kormányzati intézkedésekre, megtorlásokra, terrorra.⁷³ A gondolat, hogy erőszakkal minden megoldható, sokáig kísértett a francia politikai gondolkodásban. Újjáéledésével kellett számolni a porosz–francia háború kimenetelével és ezért írta Engels kétségbeesetten Marxnak 1870. szeptember 4-i levelében a következőket: „A franciáknak ezekből az örökös kis pánikjaiból — amelyeknek okai mindig a félelem attól a pillanattól, mikor végre kénytelenek tudomásul venni az igazat — az ember sokkal helyesebb képet kap a rémuralomról. Ez alatt olyan emberek uralmát értjük, akik mindenkit megrémítenek, pedig megfordítva, olyanok uralma, akik maguk vannak megrémülve. A terror nagyrészt haszontalan kegyetlenségekből áll, melyeket olyan emberek követnek el saját megnyugtatásukra, akik maguk félnek.”⁷⁴

A rémuralom mint kormányzat, maga is tünet, annak jele, hogy nem sikerült megtalálni az új gazdasági és társadalmi követelményeknek megfelelő politikai rendszert. Az új valóság természetének megfelelő kormányzati rendszert igényel, amelynek meg kell felelnie a civilizáció adott történeti szintjének. A kormányzat is történeti kategória, formái természetszerűen változtak és változnak, helytelen, „ha túlon túl nagy fontosságot tulajdonítunk a *kormányzati formának*; úgy tűnik, mintha ebben merülne ki az egész *politika*, s ha jól osztottuk meg a hatalmat, akkor a lehető legjobban megszerveztünk mindent”.⁷⁵ Ez volt tévedése Montesquieu-nek, akit a pozitívizmus — Condorcet-vel együtt — a nagy elődei közé sorol. Montesquieu felfogása azonban „kétszeresen is téves: dogmatikus, nem pedig történeti, vagyis nem veszi figyelembe a különböző politikai állapotok szabályszerű rendjét; továbbá túlzott fontosságot tulajdonít egy másodlagos ténynek, a kormányformának”.⁷⁶ A kormányforma végső fokon a tulajdonviszonyoktól függ és csakis akkor lehet szilárd, ha biztosítani tudja a tulajdonnak, mint olyan intézménynek korszerű létét, „amely a társadalom épületének valóságos alapja”.⁷⁷ Meg kell érteni, hogy „minden hatalom sorsa attól függ, hogy milyen az arány szelleme és a kor

⁷¹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 150. — SAINT-SIMON: Írásai. 272.

⁷² ZSIGMOND: Saint-Simon. 151. — SAINT-SIMON: Írásai. 271.

⁷³ MARX, K. — ENGELS, Fr.: A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. MARX–ENGELS MŰVEI. II. Budapest 1958. 117–123.

⁷⁴ MARX–ENGELS VÁLOGATOTT LEVELEK. Budapest 1950. 292.

⁷⁵ ZSIGMOND: Saint-Simon. 147. — SAINT-SIMON: Írásai. 243.

⁷⁶ COMTE: Értekezések. 127.

⁷⁷ ZSIGMOND: Saint-Simon. 147. — SAINT-SIMON: Írásai. 244.

között; . . . A tapasztalat jó tanácsadó, de tudni kell megkérdezni és nem csupán vakon engedelmeskedni neki, mert akkor árt, ahelyett, hogy segítene, ahelyett, hogy irányítana, tévútra vezet”.⁷⁸

* * *

Helyes arány csakis elméleti, tudományos és filozófiai alapon adható meg és erre vállalkozott a társadalmi fizika és a pozitívizmus. A társadalmi fizikával teljessé vált a tudományok enciklopédikus és hierarchikus sora.⁷⁹ A matematikából kisarjadó logikával az emberi szellem megalapozta „. . . az égi fizikát, a földi fizikát, úgy a mechanikusát, mint a kémiaiát, az organikus fizikát, úgy a növényit, mint az állatit, most csak az van hátra, hogy a megfigyeléseken alapuló tudományok rendszerét a *társadalmi fizika* megalapozásával fejezzék be”.⁸⁰ A fizika szót a görög *physis* szó eredeti tartalmának megfelelően a pozitívizmus úgy értelmezte, mint amelynek lényege: mozgás, változás, fejlődés, csírájában meglévőnek kibontakozása saját törvényeinek engedelmeskedve.⁸¹ A társadalmi fizikát tehát „sajátos fizikának kell tekinteni, amelynek alapja az emberi nem kollektív fejlődésével kapcsolatos jelenségeknek közvetlen megfigyelése, tárgya a társadalom múltjának rendezése, eredményeképpen pedig meghatározott arculatot nyer ama rendszer, amely ma – hangzik a meghatározás 1822-ben – a civilizáció fejlődése nyomában születőben van”.⁸²

Az új tudomány módszere: az összehasonlítás, amellyel az ember kezdettől fogva eleget kívánt tenni vágyának, hogy megismerje a kapcsolatot „amely az őt éppen foglalkoztató tárgy és a dolgok összessége között fennáll . . .”.⁸³ Az összehasonlításnak valóban tudományos módját a matematika tárta fel a belső összefüggéseknek absztrakció útján való megismerésével és kifejezésével.⁸⁴ A matematika nemcsak az első absztrakt tudománynak, vagy pozitívista elnevezéssel alaptudománynak tekinthető, hanem példamutató abból a szempontból is, hogy bebizonyosodott, hogy a tudományosság mércéje nem ősök vagy végső ok feszegetése, hanem a törvényszerűségek kutatása. A matematika a tudományosság bölcsője volt és maradt,⁸⁵ de nem jelenthette az utolsó szót a tudományok történetében. A kor tudománya: a biológia, amely minden eddiginél magasabb szintre emelte az összehasonlítást azáltal, hogy kiterjesztette az élő világra, az embert is beleértve.⁸⁶ Módszerében is újat jelentett abból kiindulva, hogy a fejlett organizmus ismerete kulcsot jelent a fejletlenebb organizmusok vizsgálatához,⁸⁷ vagyis az egészségből kell kiindulni a rész felé, az általánostól a különösig.⁸⁸

⁷⁸ ZSIGMOND: Saint-Simon. 151. – SAINT-SIMON: Oeuvres. I/II. 97.

⁷⁹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 57–62., 76–84.

⁸⁰ COMTE: Philosophie positive. I. 22.

⁸¹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 62.

⁸² COMTE: Értekezések. 173–174.

⁸³ ZSIGMOND: Saint-Simon. 105. – SAINT-SIMON: Írásai. 119.

⁸⁴ MARX: A tőke. I. 5–6., 11–19.

⁸⁵ ZSIGMOND: Saint-Simon. 80–84., 105–111. – COMTE: Értekezések. 152–162.

⁸⁶ COMTE: Philosophie positive. III. 239–241.

⁸⁷ MARX: A tőke. I. 5–6.

⁸⁸ COMTE: Értekezések. 162–170.

A biológia gyökeres fordulatot jelentett a tudományos gondolkodás szempontjából, de sem tematikailag, sem módszerbelileg nem jelenthette az utolsó szót a tudományosságban. Mint új tudománynak meg kellett vívnia harcát a már beérkezett tudományokkal, hogy mint beérkezett tudomány a rákövetkező tudománynak: a társadalmi fizikának jogosultságát vonja kétségbe. Minden alakuló vagy kialakult tudományt főleg két irányból fenyeget veszély: a legelső tudomány és a közvetlenül megelőző tudomány részéről. Az új tudománynak: a társadalmi fizikának el kellett ismernie az első tudománynak vagyis a matematikának jelentőségét, valamint a megelőző tudománynak vagyis a biológiának fontosságát. Mind a kettőtől el kellett magát határolnia tartalmi szempontból, vagyis annak alapján, hogy mely jelenségek tartoznak kutatási körébe, de el kellett magát határolnia módszerben is. A társadalmi fizika módszere is az összehasonlítás, de a logikai összehasonlítás vagyis a matematikai módszer nem felel meg a társadalmi fizikának.⁸⁹ A biológiai összehasonlítás sem bizonyulhat használhatónak, mert amíg a szerves lényeknek, az embert is beleértve csak életük van, addig az egyes társadalmaknak illetve az emberiségnek története van, vagyis a társadalmi fizika sajátos módszere: a történeti módszer.⁹⁰

* * *

A társadalmi fizikával vagy későbbi nevén: szociológiával lehetővé vált, hogy a teológiai és metafizikai történetiszemlélet helyébe a társadalmi vagyis szociológiai történetiszemlélet lépjen. Felszabadító hatása a reneszánsz felszabadító hatásához hasonlítható, amikor ugyanis kiderült, hogy a világ hagyományos eszkatológia nélkül, sőt éppen annak ellenére megismerhető. A múltból felhalmozott, az ismétlésektől megkövesedett közös ideológia éppoly meddő felszínt tárt a tudományok elé, mint a sziklák a hullámok elé — írja *Hősök és eretnekek* című kitűnő könyvében Dunham —, majd így folytatja: „A hullámok persze elkoptathatják a sziklákat, a történelem pedig elkoptatja az ideológiát, de az egyiknek geológiai idő kell ehhez, a másiknak történeti.”⁹¹ Történeti összefüggésben érthető meg a XIX. század új tudományainak: a biológiának és a társadalmi fizikának szerepe a múltból felhalmozott, az ismétlésektől megkövesedett és meddővé vált gondolkodással szemben.⁹² Új világ tárult ki a kutatók előtt, új diszciplínák jöttek létre: társadalomtörténet, társadalmi néprajz, szociálpszichológia, gazdaság szociológiája, tudomány szociológiája, művészet szociológiája, irodalom szociológiája stb. Megújult a történettudomány is, amelynek létjogosultságát a pozitívista történetfilozófia nem vonta kétségbe. Arról volt csupán szó, hogy nem sorolta az alaptudományok: a matematika, a csillagászat, a fizika, a kémia, a biológia és a társadalmi fizika közé. Nem kerültek az alaptudományok közé olyan nagyrabecsült és már pozitívnak tekintett tudományok sem,

⁸⁹Uo. 152–162.

⁹⁰Uo. 152–184.

⁹¹DUNHAM, B.: *Hősök és eretnekek. A gondolkodás politikai történetéből.* Budapest 1968. 237.

⁹²MARX: *A tőke.* I. 5–20.

mint a növénytan és az állattan. A tudományok osztályozása ugyanis arra épült, hogy különbséget kell tenni konkrét és absztrakt tudományok között és csakis az utóbbiak jöhetnek számításba, mint alaptudományok.⁹³ A biológia alaptudomány, mert nem korlátozódik a növényvilág vagy állatvilág életével kapcsolatos jelenségeknek vizsgálatára, hanem kiterjed az élő világ valamennyi jelenségére, képes a résztudományokon túlmutató összehasonlításra, rendszerezésre, összegezésre, elméleti általánosításra és filozófiai alapozásra. A történettudomány is konkrét tudomány, amely a civilizáció történetének egy-egy szakaszával, alakulásuk szempontjából fontos népeknek történetével, a civilizáció fő elemeinek: a tudománynak, a művészetnek és az iparnak sajátos vagyis nemzeti aspektusaival, a politikai élettel és az országok egymásközötti viszonyainak alakulásával stb. foglalkozik, de mindig a társadalmi fizikának mint alaptudománynak körében, mert egyedül az alkalmas valamennyi társadalmi jelenségre kiterjedő összehasonlításra, rendszerezésre, összegezésre, elméleti általánosításra és filozófiai alapozásra. A társadalmi fizikának ezen érdemei alapján látta lehetségesnek a pozitivista történetfilozófia a társadalom jelenségeivel foglalkozó tudományok történetének, így a történettudomány történetének megírását is, abból az elvből kiindulva, hogy „mindaddig nem ismerhető meg teljesen egy tudomány, amíg nem ismerik történetét”.⁹⁴ Egy-egy tudomány története nem készíthető el a tudományok olyan rendszerezése nélkül, amely lényegében történeti, vagyis bemutatja, hogy miként épültek egymásra az alaptudományok, mivel járultak hozzá az általános tudományhoz: a filozófiához, amelynek birtokában el lehet készíteni „az emberi nem múltjának és jövőjének történetét”.⁹⁵

* * *

Minden tudomány első számú feladata az előrelátás és az előrelátásnak a cselekvést kell szabályoznia.⁹⁶ Így kapcsolódik egymáshoz elmélet és gyakorlat, tudomány és mesterség, társadalmi fizika és politika. Az elmélet és a tudomány emberei, de főleg a társadalmi fizika művelői nem térhetnek ki ezen összefüggések elismerése elől anélkül, hogy ne válnának pedantokratákká, vagyis ne rekedjenek meg a céhbeliség szintjén és maradjanak a tudományok közművesei ahelyett, hogy vállalnák a tudományok építészeinek szerepét.⁹⁷ A történettudomány esetében magának a tudománynak létét fenyegetné veszély, ha művelői nem értenék meg, hogy mindaddig nem létezhet „tudományos szellemben felfogott *történettudomány*, amelynek célja az emberi nem társadalmi fejlődése feletti törvények kutatása”,⁹⁸ amíg a történettudomány elméleti alapjául nem szolgál a pozitivista szociológia és filozófiai alapjául a pozitivista filozófia. Módszer szempontjából arról volt szó, hogy az általánostól kell haladni a különös felé, az egészből

⁹³ COMTE: Philosophie positive. I. 47–88.

⁹⁴ Uo. 65.

⁹⁵ ZSIGMOND: Saint-Simon. 84. – SAINT-SIMON: Oeuvres. I/1. 111.

⁹⁶ COMTE: Philosophie positive. I. 51.

⁹⁷ GOUHIER, H.: La vie d'Auguste Comte. Paris 1931. 196–197.

⁹⁸ COMTE: Értekezések. 182.

a részek felé, az emberiségből az egyes társadalmak felé. Ily módon fokozatosan egyre pontosabbá válik a történeti kép és egyre „jobban megismerjük az emberi nem korábbi fejlődését, mind részletesebbé válik a társadalom jövőjének képe is, amelyet először általánosságban, a múlt első vizsgálata alapján határoztunk meg”.⁹⁹

A társadalmi vagyis szociológiai gondolkodással a történettudományra is érvényessé válik a tétel: „a tudományból előrelátás; az előrelátásból akció”.¹⁰⁰ Előre látható a jövő üzenete: az eljövendő társadalom, éspedig a történeti tényeknek logikai elemzése és történeti feldolgozása alapján. A logikai vagyis elméleti műveletnek meg kell előznie a történeti vagyis szakmai eljárást. A tényekből kell kiindulni, oly módon rendezni, összehasonlítani és rendszerezni, hogy felismerhetővé váljon két ellentétes, sőt antagonisztikus történeti sornak: a hanyatlásnak és fejlődésnek, a felbomlásnak és újjászerveződésnek tendenciája. A történelem maga is mozgás és változás,¹⁰¹ de a két tendencia önmagában még nem adna választ arra, hogy melyik érvényesül végső fokon és az mennyiben törvényszerű. Törvény megállapításához legalább három elemre van szükség, „hogy az első kettő összehasonlítása nyomán felfedezett és a harmadikkal igazolt kapcsolat hozzásegítsen a következő láncszem felleléséhez”.¹⁰²

* * *

A láncszem illetve a láncszemek felleléséhez az nyújt lehetőséget, ha a két ellentétes történeti sort a civilizációhoz vagyis az emberiség történetének egészéhez viszonyítjuk. A változás és a mozgás többé nem véletlenek sorozata, a történelemben megnyilvánuló törvényszerűségek felismerése és megismerése lehetővé teszi, hogy az ember azoknak tiszteletben tartásával javítson sorsán, vagyis optimista lehessen a szó igaz értelmében. Az ember nem élhet vissza a törvényszerűségek megismerésével, mechanikai eszközök beiktatásával könnyíthet, sőt javíthat helyzetén, de ügyelnie kell arra, hogy a mechanika ne váljon machinációvá, amint a görög eredetiben a *méchané*¹⁰³ szó nemcsak mesterséges eszköz, mesterségbeli fogást jelent, hanem cselt, furfangot, rászedést, félrevezetést, becsapást stb. Az ember nem követhet el erőszakot a természeténélkül, hogy ne járna káros következményekkel önmagára, nem lehet úrrá a természeténélkül, hogy ne lenne úrrá embereken is. Az embernek és a környezetnek – a társadalmi környezetet is beleértve – mint a különösnek és az általánosnak viszonyát a pozitivisták történetfilozófia másképpen ítéli meg, mint a hegeli történetfilozófia. Hegel kegyetlen, amikor azt írja, hogy „a különösből és meghatározottból, valamint ennek negációjából adódik az általános. . . a különösnek pusztulásából ered az általános. Nem az általános eszme sodródik ellentétbe, harcba, veszedelembe; meg nem támadva és sértetlenül a háttérben marad s a különöst, . . . küldi harcba, hogy felőrölje magát. Az ész *cselének* lehet nevezni, . . . A különös több-

⁹⁹Uo. 184.

¹⁰⁰COMTE: Philosophie positive. I. 51.

¹⁰¹ZSIGMOND: Saint-Simon. 162. – SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 218–220.

¹⁰²COMTE: Értekezések. 109.

¹⁰³LIDDEL, H. G.–SCOTT, R.: A Greek and English Lexicon. Oxford 1943. 1131. – KLEMM, Fr.: A history of western technology. Cambridge, Massachusetts 1964. 24–25.

nyire túl csekély az általánossal szemben; az egyéneket feláldozzák és kiszolgáltatják”.¹⁰⁴ A pozitivista történetfilozófiában más a különösnek és az általánosnak, az embernek és az emberiségnek, az emberiségnek és a világnak viszonya. Az általános, a világ, a környezet, a természeti és társadalmi miliő nem áll ellenségesen szemben az emberrel, sőt éppen ellenkezőleg, felemelkedését szolgálja. A pozitívizmus nagy vonzóereje – többek között – abban rejlett, hogy a miliőt ígérte, ami után az emberiség évezredek óta áhítozott, amely értelmet ad életének és munkájának. A miliő értelmét kitűnően foglalja össze a pozitívizmus szellemében nevelődött ismert francia szociológus: Durkheim, amikor az *Az öngyilkosság* című könyvében a következőket írja: „az egyének nemcsak időről időre, hanem életének minden pillanatában tisztában kell lennie azzal, hogy tettei valamilyen célt szolgálnak. Csak akkor nem érzi hiábavalónak életét, ha folyamatosan tudatában van annak, hogy őt közvetlenül érintő cél szolgálatában áll”.¹⁰⁵

A célt kívánta meghatározni a pozitívizmus a történelem segítségével – és ez volt első szakaszának: a fizikai vagy objektív szakasznak sajátos vonása. A cél: az ipari társadalom, megvalósítása küszöbön áll, mert csak „... egyetlen lépés szükséges még az ipari rendszer megteremtéséhez, amellyel elérjük azt a célt, amelyre a civilizált nemzetek minden erőfeszítése több, mint *hat évszázad* óta irányul, s amely betetőzi a réges-rég készülő nagy európai forradalmat”.¹⁰⁶ Az ipari társadalommal tetőződik a civilizáció és léphet az emberiség fejlődésének végső szakaszába: a pozitívista szakaszba.¹⁰⁷ A pozitívista szakasz a civilizációnak harmadik szakasza, amelyben a pozitív tudományokra támaszkodva „anyagi tekintetben uralkodó szerepet játszik az ipar. Minden sajátos viszonyt fokozatosan ipari alapokra helyeznek. A társadalom mint egész, szintén ugyanígy szerveződik meg, tevékenysége egyetlen állandó céljának a termelést tekinti”.¹⁰⁸ A termelés az ipar eredeti fogalmának felel meg és ebben az értelemben „az *Ipar* egy; minden tagját a termelés általános érdekei, a munka és a csere szabadságának szükségletei fogják egy-egybe”.¹⁰⁹ A társadalom minden tagját átfogó egységgel új korszak kezdődik az emberiség történetében, mert – hangzik a tétel 1822-ben – „az önkényuralom tehát szükségképpen megszűnik. Dolgok kormányzása lép az emberek kormányzása helyébe”.¹¹⁰

* * *

Az iparral akarati konszenzus jön létre, támaszkodva a tudománnyal megteremtett értelmi konszenzusra, de az ember természetének és a civilizáció eszméjének megfelelően gondoskodni kell érzelmi konszenzusról is. Ez a feladat a művészekre hárul a köz

¹⁰⁴ HEGEL, G. W.: Előadások a világtörténet filozófiájáról. Fordította: SZEMERE Samu. Budapest 1966. 77.

¹⁰⁵ DURKHEIM, É.: Az öngyilkosság. Budapest 1967.

¹⁰⁶ ZSIGMOND: Saint-Simon. 139. – SAINT-SIMON: Írásai. 290.

¹⁰⁷ ZSIGMOND: Saint-Simon. 98–99. – SAINT-SIMON: Írásai. 192. – COMTE: Értekezések. 136–139.

¹⁰⁸ COMTE: Értekezések. 139.

¹⁰⁹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 145. – SAINT-SIMON: Oeuvres. II/III. 47.

¹¹⁰ COMTE: Értekezések. 117.

ünnepeinek: a remény és az emlékezés ünnepeinek rendezésével. „A remény ünnepein a szónokok ismertetik a néppel azokat a munkaterveket, amelyeket a parlament elfogadott, és ösztönzik az állampolgárokat, hogy lelkesedéssel dolgozzanak, éreztetvén velük, hogy sorsuk mennyire megjavul, ha valóra váltották ezeket a terveket. – Az emlékezésnek szentelt ünnepeken a szónokok arra törekszenek, hogy megértessék a néppel, hogy helyzetük különb, mint őseié volt.”¹¹¹ A társadalmi ünnepekkel nem merül ki az érzelmek formálása és a művészekkel együtt abban szerepet kell vállalniok a közíróknak, a publicistáknak is. A publicistáknak arra kell törekedniök, hogy a közvéleménnyel megértessék „milyen irányban haladhat a társadalom a jövő felé, s rá is vegyék ezen irány követésére”.¹¹² A közírók hatása kétségtelenül nagy lesz, de fokozhatják a művészetek, ha „a rendelkezésükre álló képzeleterővel elegendő hatást gyakorolnak a köznépre, hogy rábírják arra, visszavonhatatlanul abban az irányban haladjon és természetes vezetőinek ebben a nagy kooperációban segítségére legyen”.¹¹³ A művészek hozzájárulása abban fog megmutatkozni, hogy „a jövőbe helyezik a földi paradicsomot, amelyet az új rendszer eredményeként ábrázolnak, mely rendszer hamarosan el is következik”.¹¹⁴

A paradicsom nem az ember mögött áll, hanem előtte van.¹¹⁵ Szakítani kell a paradicsomból való kiűzetésnek nemcsak teológiai, hanem metafizikai változatával is. Az emberi természet elfajzásának rousseau-i elmélete ugyanis nem más, mint „metafizikai ellenpárja annak a teológiai gondolkodásnak, hogy az emberi nem az eredendő bűn folytán indult hanyatlásnak”.¹¹⁶ A civilizáció mint az emberiség története éppen azt igazolja, hogy elemei: a tudomány, a művészet, az ipar állandóan fejlődnek és fő állomásai helyes osztályozással, vagyis periodizációval pontosan felismerhetők. Az osztályozás ugyanis nem más, mint „csupán a tudomány filozófiai kifejeződése, s annak fejlődését követi. Ha ismerjük az osztályozást, ismerjük a tudományt, vagy legalábbis annak legfontosabb részét”.¹¹⁷ Ez a megállapítás érvényes minden tudományra, így a társadalom tudományára is, az osztályozás annyit jelent, hogy „az emberi nem általános történetében a civilizáció különböző korszakait a köztük fennálló természetes kapcsolatok szerint”¹¹⁸ rendezzük. A periodizációval olyan táblázat dolgozható ki, hogy „önmagában is rövidített formában kifejezze az egész művet”,¹¹⁹ vagyis tartalmazza a történelmet dióhéjban.

* * *

¹¹¹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 159. – SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 53–54.

¹¹² ZSIGMOND: Saint-Simon. 161. – SAINT-SIMON: Írásai. 309.

¹¹³ ZSIGMOND: Saint-Simon. 161. – SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 166.

¹¹⁴ ZSIGMOND: Saint-Simon. 161. – SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 166.

¹¹⁵ ZSIGMOND: Saint-Simon. 38. – SAINT-SIMON: Írásai. 69–70.

¹¹⁶ COMTE: Értekezések. 81.

¹¹⁷ Uo. 134.

¹¹⁸ Uo. 134.

¹¹⁹ Uo. 136.

A történettudomány mindeddig nem tudott megbirkózni a népek közötti különbségekkel, mert nemzeti különbségekkel „magyarázták a népek közötti különbségeket, holott azok oka mindig a civilizáció egyenlőtlen fejlődése”.¹²⁰ Az emberiséget organikus egységnek kell tekinteni, amelynek élén egykor a Földközi-tenger térségének népei álltak, hogy helyükbe Nyugat-Európa országai lépjenek. Európai jelenség volt az egyetemességre irányuló feudális és teológiai rendszer, de mindkettőnek eltűnésével úr keletkezett és a Szent Szövetség intézménye sem tudja kárpótolni.¹²¹ Szükség van a népek közötti tényleges konszenzusra, éspedig olyan alapon, amely már kezd kialakulni a fejlett országok tudósai között.¹²² A kritikai vagy forradalmi szakaszban jogosult volt az egyéni szuverenitás vagyis a lelkiismereti szabadság, a kollektív szuverenitás vagyis a népszuverenitás elve valamint gyakorlata, de idejétmúlttá kellett válniok, a pozitivista történetfilozófia szerint, a nemzeti szuverenitással együtt az organikus és építő periódusban.¹²³ Sejtését jelentette a Szent Szövetség eszméje, amelynek kezdeményezője I. Sándor orosz cár volt,¹²⁴ jelezvén – hangzik az indokolás –, hogy az uralkodók messzebb jutottak a felismerésben, mint a népek. Igen sajnálatos, hogy éppen a népek szószólói „mint általános elvet hirdetik, hogy egyes államoknak nincs joguk beavatkozni egymás reformjaiba. Ez az elv azonban, mely nem egyéb, mint a kritikai tanítás alkalmazása a külpolitikai viszonyokra, éppúgy teljesen téves, mint a fenti doktrinát alkotó valamennyi többi dogma; mint amazok, ez sem egyéb, mint egy átmeneti tényállás téves általánosítása – azé a tényállásé, hogy felbomlottak azok a kapcsolatok, melyek a régi rendszer uralma alatt alakultak ki az európai nemzetek között. Világos, hogy Nyugat-Európa népei, civilizációjuk közös jellege és összefüggő volta miatt, akár fejlődésüket, akár jelenlegi állapotukat tekintve, egyetlen nagy nemzetet alkotnak, melynek tagjai kölcsönösen olyan – természetesen kiterjedt, de ugyanolyan természetű – jogokkal bírnak, mint egyetlen állam különböző alakulatai”.¹²⁵

* * *

A társadalmi válság jelei nemcsak Franciaországban jelentkeznek, hanem Nyugat-Európa főbb országaiban, jelezve, hogy nem partikuláris jelenségről van szó, hanem olyan tünetekről, amelyek arról tanúskodnak, hogy a civilizáció legfejlettebb állapotának megfelelő társadalmi organizmus még nem tudott teljesen kibontakozni és spontánul arra törekszik, hogy „megszüntesse a szervezetében esetleg fellépő zavarokat”.¹²⁶ A zavarokból következtetni lehet a zavartalan állapotra, a betegségből az egészségre, a patológikus-

¹²⁰ Uo. 166–167.

¹²¹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 175. – SAINT-SIMON: Oeuvres. III/VI. 55.

¹²² COMTE: Értekezések. 61.

¹²³ Uo. 18–24.

¹²⁴ ZSIGMOND: Saint-Simon. 175. – SAINT-SIMON: Oeuvres. III/VI. 54–55. – DUROSELLE, J. B.: L'idée d'Europe dans l'histoire. Paris 1965. 175–205.

¹²⁵ COMTE: Értekezések. 62–63.

¹²⁶ Uo. 90.

ból a normálisra, a tünetekből az okokra, a szervezet elváltozásából a szervezet természetére. Ezt az utat követte az orvostudomány, mert az ember ott is „hosszú ideig abban reménykedett, hogy kénye-kedve szerint orvosolhatja szervezetének rendellenességeit, sőt, hogy korlátlanul szembeszegülhet a rombolás okaival, míg végül felismerte, hogy hatása a semmivel lenne egyenlő, ha nem esne egybe a szervezet természetes működésével, főleg ha azzal ellentétes volna”.¹²⁷ Az orvostudományban is bebizonyosodott ugyanúgy, mint a pozitív tudományokban általában, hogy a pozitív gondolkodás abban különbözik a teológiai és metafizikai gondolkodástól, hogy amíg az utóbbiak kitalálnak, az előbbi felfedezi.¹²⁸ Hiábavalónak bizonyult minden olyan erőfeszítés, amely arra irányult, „hogy kitalálja a gyógyszert, eközben figyelmen kívül hagyja a betegség természetét. A másik, meggyőződés arról, hogy a gyógyulás alapvető oka a beteg életereje, arra korlátozódik, hogy a megfigyelések segítségével előre lássa természetes lefolyását, s így az empirikusból eredő akadályok elhárításával megkönnyítse”.¹²⁹

* * *

Szándékosan idéztem oly sok részletet Saint-Simon és Comte azon írásaiból, amelyek mindkettőjüknek első szakaszából: a fizikai vagy objektív szakaszból valók. Megállapításaik tükrében még kirívóbbá válik az az igazságtalanság, amelyet a saint-simoni pozitívizmussal és abból kisarjadó saint-simonista és főleg comte-i irányzatával követtek el és követnek el napjainkban is. Saint-Simon jobban jár mint Comte, mert amíg Saint-Simont leereszkedő vállveregetéssel legfeljebb naiv utópistaként és hóbortos dilettánsként kezelik, addig Comte helyét végső fokon a tébolydában jelölik ki. „Egy tébolyda – írja *A presztizs* című könyvében a kiváló magyar szociológus Leopold Lajos – úgymond a kor tükre, mely visszacsillogtatja mindazt, ami izgatja.”¹³⁰ A pozitívizmus érdeme: vállalkozott, hogy választ adjon mindazon kérdésekre, amelyek a forradalmi korszak kimenetelében csalódott nemzedékeket izgatták. Növelte a pozitívizmus érdemeit, hogy a történelmet hívta tanúul az első szakaszban: a fizikai vagy objektív szakaszban, de a történetiség elhalványult a második, azaz szociológiai vagy szubjektív szakaszban, amikor a történeti valóság helyébe szociológiai kategóriák léptek, hogy azután a harmadik, azaz esztétikai vagy poétikai szakaszban a történetiség teljesen eltűnjön és a történelem pozitívista naptárrá egyszerűsödjön.¹³¹

A pozitívizmus színeváltozása előbb Saint-Simonnál, majd Comte-nál összefüggött a társadalmi fizikának illetve szociológiának tételes tanná, azaz dogmává nyilvánításával.¹³²

¹²⁷Uo. 77–78.

¹²⁸Uo. 113.

¹²⁹Uo. 113.

¹³⁰LEOPOLD Lajos: *A presztizs*. Budapest 1912. 243.

¹³¹COMTE, A.: *Catéchisme positiviste ou sommaire exposition de la religion universelle en treize entretiens entre une femme et un prêtre de l'HUMANITÉ*. Oeuvres d'Auguste Comte. XI. Paris 1970. 344–345. oldalak között.

¹³²ZSIGMOND: *A comte-i pozitívizmus színeváltozása*. 3–39. – Auguste Comte. *Du pouvoir spirituel*. Choix de textes établis, présentés et annotés par Pierre ARNAUD. Paris 1978. 55.

Első áldozata a történetiség lett, a történetiség fokozatosan az idejétműltnak és károsnak minősített kritikai gondolkodással azonosult, pedig éppen ebben rejlett a Kommunista Kiáltványban kritikai – utópistának nevezett irányzat fő ereje. A kritikai és az utópista közötti arány idővel módosult és fordított viszonyba került „a történelmi fejlődéssel”.¹³³ A kritikai elemek érintették „a fennálló társadalom összes alapjait. Rendkívül értékes anyaggal járultak hozzá a munkások felvilágosításához. A jövő társadalmára vonatkozó pozitív tételek, például a város és a falu közötti ellentéteknek a megszüntetése, az államnak a termelés pusztá igazgatásává változtatása . . .”¹³⁴ – külön-külön és együttesen olyan feladatok voltak, amelyeknek a megoldása a XIX. századra és legfeljebb a XX. századra várt volna. A kritikai és egyben történelmi elemek háttérébe szorulásával, majd eltűnésével jelentkeztek valóban azok az utópisták – Saint-Simon valamint Comte nem tartoztak közéjük –, akikre érvényesek a Kommunista Kiáltvány megállapításai, „hogy pedantériájuk rendszeresebb, s hogy fanatikus, babonás hittel bíznak tudományuk csodahatásaiban”.¹³⁵

* * *

A pozitívizmus az embernek és az emberiségnek önmagában vagyis az értelemben, az elméletben és a tudományban való hitét¹³⁶ akarta helyreállítani, számolva az emberiségnek már elért és elérendő érettségével: nagykorúságával. A közvélemény togauma a pozitivisták történetfilozófia gyakran használt fogalmai közé tartozott és értelmezését a következő hasonlattal lehetne érzékeltetni. „Képzelnék el egy népes karavánt, amelynek tagjai azt mondják vezetőiknek: *vezessetek oda bennünket, ahol legjobban érezzük magunkat!* Ettől a perctől kezdve a vezetők jelentenek mindent, a karaván tagjai semmit. A karaván vaktában halad előre, mert ahhoz, hogy akár egy huszonnégy óráig is folytassa útját, tagjainak fenntartás nélkül meg kell bízniuk a vezetőkben, vakon engedelmeskedniük kell nekik. Egyetlen joguk marad csupán: kijelenthetik, hogy nem tetszik nekik az a sivatag, ahová vezették őket, tessék a karavánt máshova vinni; de ez a joguk arra jó csupán, hogy saját kárukon egy csomó tapasztalatra tegyenek szert, s e tapasztalatokkal sem tudnak mit kezdeni mindaddig, amíg kalauzokra bizzák az utazás céljának meghatározását”.¹³⁷ Lehetséges azonban egy másik helyzet – folytatódik a példabeszéd – amikor „a karaván tagjai azt mondják a vezetőknek: *ti tudjátok, melyik út visz Mekkába, vezessetek bennünket oda!* Ebben az új helyzetben a vezetők nem vezérek többé, hanem csupán kalauzok; szerepük nagyon fontos ugyan, de azért alárendelt jellegű: fő feladat a karaván egészére hárul. Mindegyik utasnak jogában áll, hogy valahányszor csak szükséges-

¹³³ MARX, K.–ENGELS, F.: A Kommunista Kiáltvány. MARX–ENGELS MŰVEI. IV. Budapest 1959. 468.

¹³⁴ Uo. 469.

¹³⁵ Uo. 469.

¹³⁶ ZSIGMOND: A comte-i pozitívizmus színélváltozása. 3–39.

¹³⁷ ZSIGMOND: Saint-Simon. 163. – SAINT-SIMON: Írásai. 311–312.

nek érzi, kritikai megjegyzésekkel illesse a követett útvonalat, s ismereteinek megfelelően az út megváltozását javasolja, ha ezt látja helyesnek. Minthogy a viták egészen konkrétan és könnyen eldönthető kérdés fölött folynak (*távolodunk-e Mekkától, avagy közeledünk-e hozzá*), a karaván, ha valamelyest ismereteket tételezünk fel róla, már nem a vezetők akarátának engedelmeskedik, hanem *saját meggyőződését követi*, amelyet az eléje terjesztett bizonyítékok alapján alakít ki”.¹³⁸ A társadalmi funkcióval megbízottak helyzete és szerepe tehát megváltozik, mert „ugyanúgy, mint a társadalmat érintő minden kérdést magától értetődő módon a lehető legjobban fognak eldönteni az ismeretek mindenkori állásához képest, ugyanúgy minden társadalmi munkakört szükségképpen azokra fognak ruházni, akik a társulás általános céljának megfelelően a legjobban tudják betölteni. Ily módon ebben a társadalmi rendben – hangzik az 1819–1820 folyamán megjelent írásban – megszűnik a jelenlegi rendszer három legfőbb hátránya: az önkény, a hozzá nem értés és az intrika”.¹³⁹

* * *

Azóta több, mint másfél évszázad múlt el, még nem tűnt el a három hátrány: az önkény, a hozzá nem értés és az intrika, nem szűnt meg a legnagyobb hátrány sem: a háború. Franciaországnak és egyben egész Európának legválságosabb évében: 1813-ban fogalmazta meg Saint-Simon a természettudományok, a matematika és műszaki tudományok művelőinek szánt felhívását, amely így hangzott: „Szervetlenek, differenciál- és integrálszámítással foglalkozók, algebristák és aritmetikusok, milyen alapon foglalják el Önök jelenleg a tudományos élgárda posztját? Az emberi faj besodródott létezésének kezdete óta valaha is megélt legsúlyosabb válságába; milyen kísérleteket tesznek Önök ezen válság befejezésére? Milyen eszközökkel rendelkeznek Önök, hogy az emberi társadalomban a rendet helyreállítsák? Egész Európa önmagát pusztítja, mit tesznek Önök a mézárulás megállítására? Semmit. Kimondjam? Önök azok, akik a pusztítás eszközeit tökéletesítik; Önök azok, akik használatát irányítják; minden hadseregben Önöket látni a tüzértség élén; Önök irányítják az erődök elleni munkákat! Mit tesznek Önök, ismétlem, a béke helyreállítására? Semmit. Mit tudnak tenni? Semmit. Az emberről szóló ismeret az egyedüli, amelynek segítségével föl lehet fedezni a népek érdekeinek egyeztetési módját, de Önök nem tanulmányozzák ezt a tudományt, Önök csak egy dolgot figyeltek meg: ez pedig az, hogy ha a hatalom birtokosainak hízelgünk, elnyerjük kegyeiket és részeseidünk bőkezűségükben. Engedjék át a tudományos műhely irányítását, hadd hevítsük fel szívet, amely az Önök vezetése alatt kihűlt, és hadd fordítsuk figyelmét azon munkák felé, amelyek a társadalom újjászervezésével visszahozzák a békét. . .”¹⁴⁰

A tudósokhoz, a tudományokhoz fűződő remények a XVIII. század öröksége volt, a Direktórium idején 1795-ben elfogadott alkotmány értelmében a különböző akadémiák-

¹³⁸ ZSIGMOND: Saint-Simon. 164. – SAINT-SIMON: Írásai. 311–312.

¹³⁹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 164. – SAINT-SIMON: Írásai. 314.

¹⁴⁰ ZSIGMOND: Saint-Simon. 110–111. – SAINT-SIMON: Oeuvres. V/XI. 39–40.

ból létrehozott *Institut*: az Akadémia feladata az lett volna, hogy a tudomány temploma legyen a társadalomtudományok kiválóságaiból álló osztály elsőségével. Az *Institut* átszervezésével 1803-ban a második osztály tagjait szétszórták vagy Talleyrand szavaival élve deportálták a különböző osztályokba, történésztagjainak tevékenységét arra korlátozva, hogy a történelemmel, mint annak krónikásai foglalkozzanak, de a történelem alakítására ne tartsanak igényt. Az *Institut* vezető osztálya az első osztály, vagyis a matematikai, természettudományos és műszaki kutatással foglalkozók osztálya lett. Az első osztály tagja volt Bonaparte Napóleon azon szolgálatáért, amellyel sikerült elhárítania a Direktóriumot fenyegető egyik államcsínyt. Bonaparte Napóleon hamarosan az első osztály élére került, majd mint konzul az *Institut* teljhatalmú urává vált.¹⁴¹ A tudományoknak és a tudósoknak közvetlenül gyakorlati célokot kellett szolgálniuk, rendkívül kedvezőtlenül befolyásolta a francia tudományos életet az is, hogy egyre egészségtelegebb lett az arány a műszaki tudományok és a társadalomtudományok között. Nem lett foganatja a bíráltnak, amely 1799-ben jelent meg a *Décade*-ban, az *Institut* vagyis az Akadémia második osztályának többségét jelentő ideológusok folyóiratában. A társadalomtudományok művelői nevében a cikk írója megállapítja, hogy „... minden szellemi ismeretet elhanyagolnak; a szépirodalom művelésének nincs becsülete; egyedül a matematikával foglalkoznak. Mi az oka ennek a megkülönböztetésnek? Miért látjuk virágozni az egzakt tudományokat és a velük kapcsolatos mesterségeket, miközben az oktatás más ágai elsorvadnak és élettelenek? ... Tegyük meg a szellemi tudományokért, amit megtettek a fizikai tudományokért. ...”¹⁴²

* * *

A civilizáció három fő elemének: a tudománynak, a művészetnek és az iparnak az emberiség érdekeit kell szolgálnia, ez volt a pozitivistá történetfilozófia egyik alapléte. Nem szabad bekövetkeznie, hogy a tudomány és az ipar forradalma a tudomány és az ipar ellenforradalmává válhasson és a művészet is elembertelenedjen. Az elembertelenedés tünetei szaporodtak és egyre nőtt a XIX. század első évtizedeiben azoknak száma, akik meghasonlottak környezetükkel és önmagukkal, vagyis francia kifejezéssel *aliéné*-vé váltak. A francia *aliéné* szónak két értelme van, nemcsak azt jelenti, hogy elidegenedett, hanem azt is, hogy elmebeteg, őrült, tébolyult, akiknek helye a *maison des aliénés*, azaz az elmeegógyintézet, őrültek háza, tébolyda.¹⁴³ Az *aliénation* vagyis elidegenedés kifejezés belekerült a pozitívizmus szóhasználatába, mint olyan kóros elváltozás, amelynek okai abban keresendők, hogy felborult az egyensúly az ember szellemi és fizikai élete között, nem állnak arányban az ember egyéni képességei és társadalmi feltételei, megbomlott a harmónia az ember és milió között, különös tekintettel a társadalmi környezetre.¹⁴⁴

¹⁴¹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 41–44., 52–54.

¹⁴² Uo. 42.

¹⁴³ GRAND LAROUSSE ENCYCLOPÉDIQUE. I. Paris 1960. 248.

¹⁴⁴ COMTE: Politique positive. II. 456–458.

Ennyiben a pozitivizmus a XVIII. század francia materializmusa azon irányzatának örököse volt, amely nem olvadt be a természettudományokba, hanem a XIX. század szociális mozgalmába torkolt, állapítják meg 1845-ben önmaguknak is filozófiai mérleget vonva Marx és Engels *A szent család* című írásukban, a következőket írván: „Ha az ember az érzéki világból és az érzéki világban szerzett tapasztalataiból alakítja ki minden ismeretét, érzetét, stb. akkor az a feladat, hogy úgy rendezzék be az empirikus világot, hogy valóban emberit tapasztaljon benne, ahhoz szokjon, hogy embernek tapasztalja magát . . . Ha az embert a körülmények alakítják, akkor a körülményeket emberiekké kell alakítani.”¹⁴⁵

Minden a társadalmon múlik: ez volt a XIX. század fő gondolata és marad a XX. század nagy öröksége. Sok minden utópiának vagy éppenséggel tébolyoknak tűnik a XX. század utolsó évtizedeiben és a XXI. század felé közeledve. Mi minden vált utópiává évszázadunkban, mi minden izgatja az embereket napjainkban is, és teszi őket *aliéné*-vé a francia kifejezés mindkét értelmében, azaz elidegenedetté vagy éppenséggel tébolyulttá. Legyünk szerények, és nézzünk magunk is a kor tükrébe, amely most is visszatükrözteti mindazt, ami az embereket izgatja. A pozitívista történetfilozófia annak idején a maga módján igyekezett választ adni a kérdésekre. Sok minden volt és maradt kezdettől fogva vitatható vagy lett azzá, de sok minden vált a XIX. és XX. század szellemi tárházának kincsévé, és aktuális napjainkban is. Lehet vitatkozni a civilizáció fogalmán, de érdemes elgondolkozni a meghatározáson, hogy első és legfontosabb eleme: a tudomány. Ebből a tételből következik a tudósok felelőssége, és érzékeltetésére hadd idézzem Bertolt Brechtnek *Galilei élete* című drámájából a kérdést, amelyet főhőse tesz fel a tudósoknak és a választ, amelyet reá ad: „Minek dolgoztak tehát? Én azt tartom, a tudomány egyetlen célja megkönnyíteni a fáradságos emberi létet. Ha az önző hatalmasoktól megfélemlített tudósok azzal töltik kedvüket, hogy tudást csupán tudásért halmoznak – megnyomorítják a tudományt, és kárpád lesz minden új gép. Idővel mindent felfedezhettek, amit felfedezni egyáltalán lehetséges, de ez a haladás egyszersmind eltávolíthat az emberiségtől. Egy napon oly nagy szakadék támadhat köztetek és köztük, hogy egy-egy új vívmány feletti örömkialtásokra a rémület egyetemes jaja lesz a válasz.”¹⁴⁶

¹⁴⁵MARX–ENGELS: *A szent család*. 129.

¹⁴⁶BRECHT, B.: *Galilei élete*. Színművei. II. Budapest 1964. 233.